

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

ЗАКЛИНАННЯ ЗМІЇВ МИНУЛОГО (РЕЦЕНЗІЯ-ЕСЕ)

**ІЛЬЮШИН І. УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ І АРМІЯ КРАЙОВА.
ПРОТИСТОЯННЯ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1939–1945 РР.). – К.: ВИД. ДІМ “КИЄВО-
МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ”, 2009. – 399 С.**

Привиди минулого завжди переслідують сьогодення... У Біблії є цікаве місце – виганяючи перших людей із раю, прирікаючи їх на щоденні клопоти й страждання, Бог дає обітницю звільнення. Алегорично це подано через образ дитини, що наступає на голову змієві, при цьому останній нещадно жалить дитину в п'яту. Змії – першопричина нещастя людства, спокусник і винуватець гріхопадіння, а отже – символ негативного досвіду минулого, яке непомітно присутнє в сьогоденні й постійно дошкуляє. Через змія минулого неможливо переступити й пройти повз...

Одним із таких зміїв нашого сьогодення є проблема українсько-польських відносин у роки Другої світової війни. Територія Західної України, де мало місце протистояння, виявилася надзвичайно тісною для того, аби в ній вмістилися амбіції двох народів (українців і поляків), трьох урядів (польського, радянського, німецького) та чотирьох сторін. Саме про цей вузол протиріч нова монографія київського дослідника Ігоря Ільюшина “Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.)”.

На мою думку, цікавою можна назвати тільки ту книгу, яка не стільки дає відповіді, скільки ставить проблему, викликає запитання, спонукає читача до самостійного пошуку. Дана монографія – серед таких книжок. Оригінальна постановка проблеми та шлях її розв’язання опираються на ґрунтовну джерельну базу. Стиль викладу перетворює серйозний і професійний текст у легкий для сприйняття, не порушуючи при цьому його науковості. А за цими зовнішніми ознаками, низка цікавих авторських міркувань щодо спадку нашої історії, його впливу на сучасні відносини двох народів, про героїзм і вину, вдачі й поразки.

Дослідник свідомий того, що на сьогодні ні українські, ні польські історики, в силу різних обставин, не спроможні виробити якоїсь консолідованої позиції щодо українсько-польського конфлікту. Не все з’ясовано навіть на рівні окремих фактів, подій, імен, цифр. Над сучасниками, як і раніше, тяжіє традиція і пам’ять. Можна слідом за Морісом Гальббаксом говорити про “неісторичність” українсько-польського конфлікту. Адже на думку французького соціолога, “історія як така починається тільки тоді, коли закінчується традиція і соціальна пам’ять тьмяніє або розпадається”*. Отож, розв’язати вузол українсько-польського протистояння з огляду на таку “неісторичність” буде складно. Про що говорити, коли французькі та англійські історики досі продовжують Столітню війну?

У межах даної рецензії хотілося б докладно зупинитися на методологічному аспекті та авторському баченні проблеми.

Уже докладний аналіз історіографії, на думку І. Ільюшина, засвідчує неефективність вузьконаціонального погляду на проблему українсько-польського протистояння. Історики в межах такої методи здатні однобічно розглядати процеси й перекидати вину на іншу сторону. Тим самим підживлюються національні міфи, де героїзація “своїх” відбувається

* Єкельчик С. Імперія пам’яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К.: Критика, 2008. – С. 26.

паралельно до шельмування “чужинців”. Подолати ці крайнощі дослідник намагається опираючись на сучасні ліберальні цінності. Фактично пропонується вивчати минуле “тиким яким воно було”, в міру можливості безпристрасно, не заретушовуючи всіх вад. Однак, актуалізація цих знань для сьогодення має проходити крізь сито сучасних цінностей. А отже, сприйняття тих подій, організацій чи діячів має також узгоджуватися з ними. Акцент на позитиві має домінувати над проблемами, які варто залишити в минулому. Така метода має право на існування. До її позитиву варто віднести спроможність нейтралізувати негативний вплив минулого через різке несприйняття насилля в будь-якому прояві, й з будь-чийого боку. Виявляється, що й “наші” можуть бути злочинцями!

Таке “заклинання зміїв минулого” методологічно протистоїть іншим способам прочитання трагічних сторінок. Там, де “історія пишеться переможцями” є спроба придушити змія, перекасти всю вину на іншу сторону. Однак, рано чи пізно, змії викрутяться і боляче вжалить. Не варто далеко ходити за прикладами: змії минулого просто закутали СРСР. Інший спосіб – ігнорування зміїв. Таким шляхом, наприклад, пішла югославська історіографія, у якій існувала заборона на дослідження міжетнічного протистояння в роки Другої світової війни. До чого це призвело – також відомо. Звичайно, можна спробувати зміїв приручити задля розпалювання пристрастей, усіялого екстремізму. Однак, і тут результат відомий. Пригадується конан-дойлівський персонаж, такий собі Грімсбі Ройлотт, який нацьковував змію на свою падчерку, але, врешті-решт, сам загинув від змії.

Як бачимо, всі методи в тривалій перспективі виявилися неефективними. Чи є “заклинання зміїв” альтернативою? Питання наразі залишається відкритим. Хоча вже зараз очевидна “ахілесова” (!) п’ята. Скепсисом віє від спроможності людства втілити в життя так звані “ліберальні цінності”. Той ідеальний стан – пошук миру, гармонії співжиття народів, свободи розвитку індивіда, до якого апелюють сучасні ідеологи ліберальної демократії, різко контрастує зі всією попередньою історією людства, де війна і насилля були реальністю. Як писав Олдос Хакслі, вивчаючи світову історію можна прийти до висновку, що її творцем є диявол. А тому, вихолощуючи, стерилізуючи злочини минулого, саме через наше несприйняття насилля, знову наступаємо на пацифістські граблі міжвоєнного періоду.

Дитина приречена воювати зі змієм, і настільки звиклася з цією роллю, що намагається будь-що уникнути укусу. Під таким кутом зору чотири проаналізовані підходи подібні. При цьому три з них довели свою непрактичність, ще один – наразі активно випробовується. Але, можливо, варто глянути на проблему глибше, можливо, отрута минулого є корисною для дитяти? Адже, як відомо, межа між ліками й отрутою майже непомітна, греки одне й друге називали *pharmakon*. Різниця полягає лише в кількості, в дозі.

З огляду на масштабність українсько-польських відносин, увага дослідника зосереджується на вивченні впливу політичних структур та збройних формувань на характер взаємин двох народів. Армія Крайова та Українська повстанська армія як підпільні структури, що найповніше відповідали обставинам часу, виведені на авансцену протистояння. Яка причина такого зміщення акценту? Насамперед, це необхідність розмежувати відповідальність народів і окремих політичних сил у ескалації конфлікту. Автор не схиляється до паліативів на кшталт “всі політики погані”, а намагається документально довести розмаїття поглядів з польського та українського боку на проблему суперечностей між народами. Коли ж мова заходить про сам конфлікт, то він чітко окреслює ті сили, діяльність яких безпосередньо призвела до трагедії. Таким чином, магістральною смисловою лінією монографії є показ ролі УПА та АК, які, реалізуючи свою національну програму, втягнули суспільство в криваву різанину.

Очевидно, що такий підхід не позбавлений впливу сучасних тенденцій українсько-польського зближення. Виразний акцент на міждержавну співпрацю провокує істориків на пошук відповідного підґрунтя. Останнє ж, просто кишить зміями. Впроваджуючи принципи толерантності, намагаючись застосувати до минулого сучасні цінності, історики тим самим працюють на соціальне замовлення. Історія, як наука, знову попадає в залежність.

Вирвавшись із полону “марксизму-ленінізму”, націоналізму, історія перетворюється у служницю толерантності – нового ідола сучасної цивілізації. Відповідно, робота І. Ільюшина носить дискусійний характер, адже напругу суперечить сформованому й усталеному міфу про “героїчність УПА”, який через пісні, розповіді дідів, на рівні суспільної свідомості є домінуючим у західноукраїнських областях. Але хіба нас не переконують, що історія є вчителькою життя? Хіба забули думку блаженного Августина про те, що немає минулого, сьогодення і майбутнього, а є минуле сьогодення, нинішнє сьогодення і майбутнє сьогодення? Не варто апелювати до історичної справедливості, позаяк вона провокуватиме конфлікти в сьогоденні, а навпаки, історик повинен формувати ті образи минулого, які сприятимуть подоланню наших комплексів. Потрібно пам’ятати: минуле зіткане із помилок, а тому його сліпе перенесення на сучасність також приведе до помилок.

Структурно монографія складається з шести родів. У перших двох проаналізовано стан історіографії та джерельної бази. Третій і четвертий розділи “Українські і польські самостійницькі військово-політичні сили в 1939–1941 рр.” та “Польське підпілля і український повстанський рух в умовах німецько-радянської війни” присвячені проблемам формування підпілля та наростанню суперечностей між українцями й поляками на початковому етапі світової війни, як передумов подальшої ескалації насилля. П’ятий розділ – “Українсько-польський міжнаціональний конфлікт 1943–1944 рр.”, є центральним у монографії, в якому подається авторська версія цієї трагічної сторінки вітчизняної історії. У шостому розділі “Українсько-польсько-радянське протиборство наприкінці війни” з’ясовуються обставини згасання національних рухів під дією радянської влади, що встановлювала повний контроль над Західною Україною.

Розглядаючи передумови українсько-польського конфлікту, І. Ільюшин звертає увагу на ряд чинників зовнішньо- та внутрішньополітичного життя. Не зупиняючись на зовнішньополітичному фоні, відзначає авторське міркування його впливу на подальше загострення ситуації. Вже з літа 1940 р. – часу поразки Франції, накреслюється перша і визначальна лінія розколу між українською та польською стороною, що надалі ускладнювала можливості для діалогу. Якщо ОУН повністю орієнтувалася на Німеччину, то для польського політикуму в цілому притаманна орієнтація на західні держави. Інший чинник – спочатку радянська, а потім німецька присутність. Між українцями і поляками виникло суперництво за опанування найважливішими ділянками адміністративно-господарського апарату шляхом усунення представників іншої національності. Кожна зі сторін конфлікту намагалася використати фактор окупаційної влади на користь своїх “співвітчизників”, одночасно сіючи недовіру до “чужинців”. Годі говорити, що і німці, й радянська влада це використовували у власних інтересах. Загалом, автор схильний розглядати зовнішній фактор як вторинний, акцентуючи увагу на тому, що “криваве протистояння було детерміноване, з одного боку, польським шовінізмом, а з іншого – українським націоналізмом, тим обопільним екстремізмом, що знецінював людське життя, виправдовуючи все патріотичними гаслами” (с. 248).

Значне місце на сторінках монографії відведено особливостям формування польських та українських підпільних організацій та боротьбу з ними з боку окупаційних німецької і радянської влади. На думку І. Ільюшина, це один з визначальних чинників подальшого конфлікту, адже українська і польська сторони розглядали територію Західної України як свою, а військові формування – як інструмент боротьби. Так, у питанні створення УПА, дослідник схиляється до думки, що її поява зумовлювалася потребою низових інстанцій ОУН обороняти українське населення, тоді як Провід вбачав у ній “козир на завершальному етапі світової війни” (с. 191). Як додаткові чинники, розглядаються діяльність місцевих поляків, польської національної партизанки, та польських сил, що підтримували СРСР.

Автору вдалося проаналізувати широке коло документів, які розкривають позицію польських та українських політичних сил. Думки, що висловлювалися, мали достатньо широкий діапазон: від необхідності полякам визнати незалежну Українську державу до подальшої асиміляції українців. Польський еміграційний уряд, зважаючи на інтереси

національно-визвольного підпілля, схилявся до жорсткої лінії щодо українців. Головним каменем спотикання щодо можливостей співпраці залишалося положення про “доконечність збереження непорушності східних кордонів” (с. 219). У свою чергу окремі спроби українських політиків знайти можливості співпраці також виявилися в тіні войовничості ОУН. Звертається увага і на те, що обидві сторони розуміли – завершення війни передбачає нейтралізацію можливого потенційного претендента на встановлення своєї влади у регіонах спільного проживання українців і поляків напередодні вирішальних для обох народів подій (с. 380).

Аналізуючи активну фазу українсько-польського конфлікту дослідник підкреслює необхідність врахування попередньої історії взаємовідносин обох народів, а також характері нацистської політики, яка грала на цих протиріччях. Ним обґрунтовується думка про необхідність комплексного погляду на конфлікт і розуміння взаємозв'язку між подіями в польському генерал-губернаторстві та рейхскомісаріаті “Україна”. Це обґрунтовується обізнаністю політичних сил з тим, що відбувалося на суміжних територіях. З огляду на це пропонується наступна схема пов'язаних між собою внутрішньою логікою подій: конфлікт на Холмщині та Підляшші в листопаді 1942–1943 рр., коли польські партизанські угруповання чинили антиукраїнські дії. Як відплата за це – терор загонів УПА на Волині з квітня 1943 р. З літа 1943 р. в “антиукраїнські відплатні акції” втручаються польські бази самооборони, прорадянські партизанські загони та АК. У серпні 1943 р. АК та Батальйони хлопські вдалися до антиукраїнських дій на території Холмщини та Підляшшя (“Трубешівська революція”). На початку 1944 р. конфлікт поширився на територію Східної Галичини. На думку І. Ільюшина, українсько-польська збройна боротьба точилася по обидва боки нового кордону. АК і УПА мстилися одна одній, а водночас і цивільному населенню за давні образи і нові жертви, за “співпрацю з ворогом” і небажання зрозуміти позицію протилежної сторони, за необхідність евакуації співвітчизників з родинних земель (с. 310).

Якщо говорити про відповідальність з українського боку, то, на думку дослідника, масштабність антипольських акцій на Волині, їх скоординованість у часі й на місцевості, свідчать про їх узгодженість на рівні Крайового проводу ОУН. Дослідник відкидає тезу про визначальну роль М. Лебеда в організації терору, вказуючи на інших осіб – Р. Шухевича, Д. Клячківського, І. Литвинчука (с. 249). Водночас, доводить різке несприйняття масового винищення поляків з боку Т. Бульби-Боровця, хоча окремі його загони брали участь у погромах.

Цікавими є авторські міркування щодо ролі населення. Переважна його більшість, як українці, так і поляки, вважали Волинь, Східну Галичину, Холмщину, Підляшшя, Лемківщину та Надсяння своїми родинними землями, придбаними завдяки важкій праці багатьох поколінь. З цієї причини вони були безпосередньо зацікавлені у перемозі однієї з ворогуючих сторін – УПА чи АК, а тому зрештою дали втягнути себе в конфлікт. Аналізуючи окремі події українсько-польських відносин, автор неодноразово наголошує на стереотипності мислення, коли вина окремих представників нації в роки війни екстраполювалася на всю громаду вцілому. Не випадково, визначальним чинником у відносинах між українцями і поляками була національна приналежність (с. 258).

Як українські, так і польські тогочасні діячі, створюючи власні збройні формування, постійно апелювали до необхідності їх збереження в умовах радянсько-німецької війни, аби на завершальному етапі використати їх для реалізації своїх програм. Однак, матеріали шостого розділу рецензованої монографії яскраво доводять, що зосередження на власній боротьбі й взаємознищенні в ході конфлікту, стало причиною слабкості як АК, так і УПА перед радянською владою. Перші не змогли добитися, що радянське керівництво визнає їх рівноцінною стороною, а другі не мали жодного шансу на успіх у боротьбі з нею. Можливості для співпраці між АК і УПА на завершальному етапі війни були ілюзією.

Проблеми, порушені на сторінках монографії Ігоря Ільюшина, ще не знайшли свого остаточного розв'язання. Наукова дискусія триватиме й надалі. Однак, як українське, так і польське суспільство вже сьогодні повинно усвідомити: минуле неможливо запатентувати,

так само як і позбутися його змінних укусів. Його спадок так чи інакше житиме в нас, а отже, спонукатиме до постійного переосмислення. Дана робота – це крок назустріч, крок до порозуміння сучасників. У польського письменника Анджея Стасюка є доволі оригінальна думка: “Чаушеску об’єднав румунську націю, зробивши всіх винними”. Навряд чи І. Ільюшин погодився б із нею. Сучасні покоління українців і поляків не повинні відповідати за діяння попередників, однак, вони зобов’язані навчитися не мститися, і тим самим позбавляти зміну отруту минулого її смертоносною сили.

Ярослав Секо (Україна)